

ישובי בקעת-בית-כרם בתקופת המנדט הבריטי

עמיהוד ישראלי

1. הגדרת התחום וגבולותיו

בקעת בית-כרם מופיעה כיחידה מורפולוגית¹ וטופוגראפית מובהקת במיסגרת המרחב החבלי של הגליל-התחתון ובמשולב בנופיו. היא נכנסת לחבל "הרי הגליל-התחתון ואגניו"² ובולטת כיחידת מישנה נופית המוגדרת כהלכה,³ גם על סמך שיקולים טופוגראפיים. באבחנה נוספת יש להבדיל בין בקעת בית-כרם לבין בקעת חנניה לפי העקרון של תחומי התנקזות שונים: אגן הניקוז של הנעמן לעומת אגן הניקוז של הצלמון, כשקו פרשת-המים ביניהם הוא גם קו פרשת המים הארצי.⁴

היסוד השני לתחימה, המוגבל מלכתחילה למרחב הפיסי של קודמו, מתייחס לישובי המיעוטים ולאוכלוסייהם. שני הישובים היהודיים בבקעה - שזור וכרמיאל - נוסדו ממילא בתקופת המדינה, ולכן אין המאמר מתייחס אליהם.

ישובי המיעוטים בבקעת בית-כרם כוללים (ממערב למזרח) את מג'ד אל-כרום (אולי בית-כרם העתיקה), בענה, דיר אל-אסד, נחף, סאג'ור (היא שזור העתיקה) וראמה (היא רמת-נפתלי). יסוד התחימה הראשון מוציא מחוץ לתחום את הכפר הדרוזי הקטן, עין אל-אסד, שאינו משתייך לבקעת בית-כרם מבחינה פיסית, אלא שייך כבר למערכת האקולוגית של המרחב הישובי בגליל-העליון ("אזור טבעי מס' 15 לפי חלוקת ל.מ.ס., בעוד שששת ישובי הבקעה נכללים ב"אזור טבעי" מס' 14). זאת ועוד, עין אל-אסד הינו כפר-בת צעיר של בית-ג'ון, שלא היה קיים במפת P.E.F. ואף לא במיפקד שומאכר משנת 1887.

גבולותיה של בקעת בית-כרם יהיו, איפוא, כדלקמן:

מצפון - מתלול צורים, הר חלוץ, הר שזור, הר הוד ומורדותיו הדרום-מערביים של הר ארי. מערכת זו זהה עם הגבול הטקטוני והטופוגראפי שבין שני הגלילות.

מדרום - הר גילון, הר כרמי ומורדותיו הצפון-מערביים של הר כמון.

ממערב - הר גמל.

ממזרח - קו פרשת-המים שבין תחומי הניקוז של הנעמן והצלמון, המתבטא בנוף בגבעת רמה.

2. הרקע הגיאוגרפי-היסטוריא. ההיבט התעבורתי

התוואי העובר בבקעת בית-כרם בין היס-התיכון לבין הבקיע הגדול הינו הקצר ביותר ואינו נופל בעבירותו מתוואים אחרים. לפיכך, ניתן היה לראות בו מסלול טבעי גם בימי קדם, כשמידת נצילותו היתה מותנית בגורמים צבאיים והיסטוריים-ישוביים.

מגבלותיו העיקריות התבטאו בגישות מכוון מערב, ועיקרן - צרותו של קניון נחל שזור ובוצניות-חורפית הן של מישור עכו והן של האגף המערבי של הבקעה. לפיכך, הועדפה בתקופות מסוימות הגישה שמצפון למתלול-צורים, תוך ניצול הפרצות במתלול, כדי לרדת לבקעה. הציר העיקרי עבר ברוב התקופות באגף הצפוני של הבקעה, למרגלות מיתחמי הישובים הערביים הנוכחיים. היעדר זיהויים ודאיים של ישובים בבקעה מימי בית ראשון עולה בקנה אחד עם היעדר מידע ודאי בדבר מעברה של שלוחת "דרך-היס" בבקעה. אולם, מהיבט של שיקולי מרחק ותוואי נראה לנו, כי השלוחה אכן עברה בבקעת בית-כרם, תוך עקיפת גוש הרי צפת מכוון דרום.

בימי בית שני הועדף הציר הרומאי שהוליך מעכו דרך גבעות שפרעם לצפורי (ולהלן לנצרת ולטבריה). ציר זה עבר, רובו ככולו, על מיטלע קירטוני ובטופוגרפיה גבעית נוחה. לפיכך, התנהלו אורחות השיירות על ציר דרום-צפון, אשר עקף את בקעת בית-כרם באגפה המזרחי ועבר בבקעת חנניה. הראיות ההיסטוריות והישוביות לכך מצויות בשרידי מערכי הישובים והביצורים מתקופה זו בבקעת חנניה דוקא. יתר על כן, בתקופת בית שני התפרסו ישובים צפופים בגליל התחתון ללא כל השוואה לבקעת בית-כרם.

בתקופה הצלבנית הועדף נתיב הרוחב של הבקעה כנתיב ראשי בין עכו לצפת, עם עליית חשיבותן של השתיים ולאור הפיכתה של צפת למיבצר צלבני חשוב. שרידי הכנסייה המבוצרת, שנמצאו בכפר דיר-אל-אסד,⁵ מחזקים הנחה זו. קונסטלציה דומה חזרה על עצמה רק בתקופת המנדט כאשר חיפה ירשה את מעמדה של עכו.

למן התקופה הממלוכית ועד תום השלטון העות'מאני נחשב נתיב הבקעה כנתיב מתחרה לציר עכו-שפרעם-צפורי, ועדויות לכך מצויות בדווחי סוחרים ונוסעים מהמאה ה-18, ובעיקר מהמאה ה-19. הנתיב היה בשימוש קייצי ומכאן מישניותו התעבורתית. ירידת חשיבותו של המשכו המזרחי של נתיב הבקעה, היינו הציר בבקעת חנניה - ג'יב יוסף, תואמת מבחינת העיתוי את עליית חשיבותן של צפת ורמה, והעדפת תוואי אבן הגיר הקשה

על פני הקירטון הרך, לצרכי סלילת דרכים.⁶ לכל אורכה של תקופת המנדט נהנו מחוז הגליל ועכו מיתרון - בהשוואה לשאר מחוזות ארץ-ישראל - בכל הנוגע לשיעורי כבישים לאוכלוסייה. גם מבחינת צפיפות רשת הכבישים יחסית לשטח, תפסו מחוז הגליל ועכו מקום ראשון בכל המחוזות עד לשנת 1938,⁷ למרות עומסי התנועה הקטנים יחסית.

ב. ההיבט הישובי

כאמור, קיומו של ישוב קבע בבקעת בית-כרם בתקופת הבית הראשון אינו ודאי, להוציא את רמה, היא רמת-נפתלי,⁸ שאיתורה בחירבת-ג'יול (חירבת זיתון א-ראמה) משייך אותה, למעשה, לבקעת-חנניה. לעומת זאת, מרובים השרידים⁹ מימי בית שני ועד לתקופה הצלבנית, אולם רובם ככולם מתרכזים בגבעות שמדרום לבקעת בית-כרם, או בבקעת חנניה ובשוליה.

כל החורבות, להוציא את חורבות עמוד וגילון, מכונסות באיזור כרמיאל. רק אחת מהן - חורבת עמוד ממוקמת מצפון לכביש עכו-צפת הנוכחי. גובהן הטופוגרפי הממוצע הינו 279-280 מ'. פראוסניץ¹⁰ סבור, כי ששת האתרים במרחב כרמיאל מעידים על ישוב תעשייתי. עם תום השלטון הביזנטי סבלה בקעת בית-כרם מעזובה ושוך. אחר כיבוש עכו הצלבנית על-ידי המוסלמים (מאי 1291) המשיכו להתקיים רק מיתחמי הישובים שבצפון הבקעה (מגיד אל-כרום, דיר אל-אסד, נחף ושזור), ששכנו בצמוד לנתיב הרוחב. כל הישובים שמדרום לכביש עכו-צפת וצפונית לנחל חלזון ניטשו עד להווה, להוציא - אולי - את חורבת בתה. במערות וליד החורבות התגוררו רועי צאן.

שרידים ביזנטיים-נוצריים שנמצאו במיתחמי רמה, נחף, דיר אל-אסד, בענה ומגיד אל-כרום מלמדים על ישובים נוצריים צפופים למדי, שתושביהם נושלו בתקופות שונות. קיימות גם עדויות כתובות בנושא זה, בעיקר של Guérin. על סיבות דחיקת הנוצרים מהכפרים והחקלאות עמד באריכות אסף.¹¹

פרשה מעניינת וניפרדת מהווה מהלך דחיקתם של הדרוזים מבקעת בית-כרם וסביבותיה, כחלק מתהליך נרחב יותר בארץ-ישראל.¹² ההתנחלות הדרוזית בגליל החלה, לפי מסורתם עם הופעת הדת בבקעת הלבנון, היינו במאה ה-11.¹³ בן-צבי, המייחס להתפשטות הדרוזים שני שלבים,¹⁴ מציין את תקופת פחיר א-דין ה-II (1585-1635) כשלב ראשון, ואת ראשית המאה ה-18 כשלב שני, שכוון הן לגליל והן לכרמל. הראל מוצא תימוכין¹⁵ בהיסטוריון האסמאעילי אל-עות'מאני, שכיהן כמושל צפת ב-1732, ואשר כתב, כי יושבי בקעות "בענה וסחינין" הינם ברובם "חאכמייה", היינו מאמינים באל-חאכם (דרוזים). לפיכך,

הוא מקדים את התפשטות הדרוזים בגליל למאה ה-13.

מכל מקום, הרס ישובים דרוזיים בוצע לא רק בכרמל, בשלהי שלטונו של אבראהים באשא המצרי, אלא גם בגליל ובתקופה מוקדמת יותר, כך, למשל, נכבש ונחרב הכפר הדרוזי ח'ירבת סלמה (צלמון) בשנות ה-40 של המאה ה-18 על-ידי ד'אהר אל-עמר ותושבי עראבה. אנו משערים, כי גם הכפרון הדרוזי עין-עאף שאיתורו אינו ברור די צורכו,¹⁶ נהרס באותה תקופה. כפרים דרוזיים אחרים שנעלמו הם ח'ירבת אל-מנצורה וח'ירבת חזור על-ידי מעיאר וכן ח'ירבת אל-כמאנה בהר כמון. מאלפת במיוחד היא עדותו של בן-צבי¹⁷ שהסתמך על תושבי רמה בשנת 1930, וקבע כי רמה היתה בזמן מן הזמנים כולה דרוזית, אלא שתהליך דחיקת הדרוזים אינו ידוע. ייתכן וניתן ליחסו לתקופת ד'אהר אל-עמר, או לשלטון אבראהים באשא. מכל מקום, כנגד תהליך נסיגת הדרוזים מבקעת בית-כרם ומשוליה ההרריים, קיימת עדות חד-פעמית הפוכה, הנתמכת ביסודו של הכפר עין אל-אסד בשלהי המאה ה-19 ככפר-בת של בית-ג'ין.¹⁸

ההתנחלות המוסלמית בבקעת בית-כרם החלה, ככל הנראה, כבר בשלב המוקדם של הכיבוש המוסלמי, ועדויות חלקיות לכך מצויות במימצאי חורבות קב וכנס. לגבי ההתיישבות המוסלמית בדיר אל-אסד (לשעבר דיר אל-בענה, או אל-בענה) מצוייה העדות ההיסטורית המפורשת של אל-מוחייבי,¹⁹ המתייחסת לשנת 1569, היינו לראשית השלטון העות'מאני בארץ-ישראל.

שרידי הישוב היהודי בבקעת בית-כרם נותרו, אולי, בכפר סאג'ור במאה ה-19.²⁰ משפחות יהודיות בודדות, כגון משפחת בריז'יס במג'יד אל-כרום,²¹ מהוות תופעה יוצאת דופן. מהלך נסיגת המיעוטים למיניהם מישובי הבקעה מתחוויר כהגיוני לאור עליית חשיבות הבקעה בזמן החדש כציר רוחב גיאוגרפי בין שני הגלילות.

3. תקופת המנדט

א. הרקע הדמוגרפי

(1) אוכלוסי בקעת בית-כרם בתקופת המנדט

סתי"כ	בענה	דיר אל-אסד	מג'יד אל-כרום	נחף	סאג'ור	רמה	סה"כ
1922	518	749	889	818	196	847	4017
1931	651	858	1006	994	254	1142	4905
1945	830	1100	1400	1320	350	1690	6690

המקורות: Barron-1922, Mills-1931, 1945 - אומדן ממשלת המנדט.

המימצאים הדמוגרפיים דלהלן עובדו לפי סקרי Barron (1922), Mills (1931), ממשלת המנדט (1938 ו-1945), כשברקע נעזרנו באומדני הסקר לארץ-ישראל המערבית (1872-77) ו-Schumacher (1887) ואלו הם עיקריהם:

(א) מששת כפרי בקעת בית-כרם נמצא רק דיר אל-אסד ככפר מוסלמי-הומוגני לחלוטין (1922) בכפרים מגיד אל-כרום ונחף נקבע רוב מוסלמי מכריע (עם יהודים בודדים, 2 בנחף ומשפחה שלמה במגיד אל-כרום בין השנים 1894-1910).

הכפרים רמה ובענה היו הטרוגוניים עוד בשלהי המאה ה-19, וכנראה שברמה היה רוב דרוזי מכריע²² בפרוס המאה ה-19. נוצרי בענה גורשו מהכנסייה המבוצרת בדיר אל-אסד הסמוכה בתחילת המאה ה-16. עלייתם הכמותית של נוצרי רמה חלה בשלהי המאה הקודמת ובתחילת המאה הנוכחית במקביל למגמת הנוצרים בארץ-ישראל להתרכז בעיירות ובכפרים גדולים.

(ב) תופעה הראוייה לציון הייתה עדיפותו המספרית של מגיד אל-כרום (889 נפש - 1922) על רמה (847 נפש ב-1922). אולם לפי מיפקד 1931 עברה הבכורה המספרית לרמה, והיא החזיקה בה עד תחילת שנות ה-60, כאשר הריבוי הטבעי של מוסלמי מגיד אל-כרום הדביק אותה. יתר על כן, עוד בשנות ה-20 נהנתה רמה מתוספת של מהגרים נוצריים. בשנות ה-30 נפטרה הגירה זו, ואילו הריבוי הטבעי הדרוזי והמוסלמי החל לשנות בהדרגה את יחסי הכוחות העדתיים בכפר. דברים אלה אמורים לגבי מישקל העדות בכל בקעת בית-כרם.

לוח 1: התמורות במישקל העדות בתקופת המנדט (%)

1945			1931			1922		
מוסלמים	נוצרים	דרוזים	מוסלמים	נוצרים	דרוזים	מוסלמים	נוצרים	דרוזים
66.6	21.4	12.0	68.9	19.5	11.6	69.9	20.8	9.3

המקורות לעיבוד: Barron - 1922, Mills - 1931, ממשלת המנדט - 1945.

במישקלן היחסי של העדות הדתיות בבקעת בית-כרם הסתמנו המגמות הבאות: ירידה איטית של המוסלמים, עלייה איטית של הדרוזים ומצב כמעט סטאטי בקרב הנוצרים. בתת-הנפה עכו ניכרה, לעומת זאת, ירידה איטית של הנוצרים. לא היה הבדל משמעותי ביחסי הכוחות הבין-עדתיים בין תת-הנפה לבין הבקעה. ירידת המוסלמים בתת-הנפה בשנת 1945 הייתה בלתי מהותית, שכן דוקא בשנים 1920-1940 היה הריבוי הטבעי של המוסלמים

בארץ-ישראל מהגבוהים שבעולם.²³ במישקלן המצורף של שלוש העדות בתת-הנפה עכו חלה ירידה בשנת 1945 כדלקמן: 1922 - 98.86% במצורף, 1931 - 99.11% במצורף ו-1945 - 91.38% במצורף. הסיבה לכך היתה נעוצה בעלייה היהודית שאכן הורגשה בתת-הנפה עכו, אולם לא השפיעה על המאזן העדתי בבקעת בית-כרם.

(ג) הגידול הדמוגרפי המוחלט של אוכלוסי הבקעה בתקופה 1922-1931 הגיע רק ל-21.11%, ובהשוואה לכ-31% בכל המיגזר הערבי בארץ-ישראל ול-86% במיגזר הערבי העירוני בארץ-ישראל. במחוז יפו, למשל, הגיע גידול זה בתקופה האמורה ל-103% (1) בפירוק מרכיבי הגידול הדמוגרפי המוחלט בין כפרי בקעת בית-כרם התקבלו פערים ניכרים בהשוואה הבין-כפרית: ברמה, למשל, השתוו שיעורי הגידול המוחלט לרמה הארצית - 30.57% - בבענה - 25.67%, היינו קרוב לשיעור התת-נפתי, והוא הדין בסאג'ור - 25.59%. בכפרים המוסלמיים ההומוגניים נעו שיעורי הגידול המוחלט בין 9.29% (נחף) לבין 14.55% (דיר אל-אסד)

מניתוח הנתונים הדמוגרפיים עד כאן התגבשו המסקנות הבאות: ראשית, עיקר הגידול הדמוגרפי בארץ-ישראל בתקופה 1922-1931 חל באזורים עירוניים (יפו, רמלה, ירושלים) שהיו אזורים פיתוח. שנית, לאור הריבוי הטבעי המוסלמי הגבוה יחסית לעדות האחרות, ניתן היה להניח קיומה של הגירה אל מחוץ לכפרים המוסלמיים בבקעת בית-כרם. הגירה זו כוונה, רובה ככולה, לעכו ולחיפה. שלישית, בקעת בית-כרם היתה מחוץ למאמץ הפיתוח באותה עת של השלטון המנדטורי. כביש האספלט עכו-צפת הושלם, כידוע, רק בשנת 1933. רביעית, מהכפרים רמה ובענה (הנוצרים המעורבים) ומסאג'ור (הדרוזי) לא היתה עזיבה בתקופה האמורה. גידולה הדמוגרפי של רמה הקביל, כזכור, לשיעורי הגידול הארצי במיגזר הערבי, וזאת מחמת תוספת של אוכלוסין נוצריים.

זה המקום להוסיף, כי בשלהי תקופת המנדט ובשנים הראשונות לתקומת המדינה (1946-1951) נזקף הגידול הדמוגרפי העיקרי למגיד אל-כרום המוסלמי (55.50%) ולרמה, הנוצרית-מעורבת (44.31%) בשיעורים שעלו בהרבה על הממוצע הכלל-בקעתי לאותה עת (28.15%). למותר לציין, כי שני הכפרים הללו קלטו גם פליטים מכפרים סמוכים ואחרים.

לסיכום תקופת המנדט הגיע הגידול הדמוגרפי המוחלט בששת כפרי הבקעה ל-127.13% מגיד אל-כרום (164.12%), סאג'ור (123.47%) ובענה (103.28%) הכפילו את אוכלוסייהם ואף יותר מכך. הכפרים המוסלמיים נחף ודיר אל-אסד לא עברו את מיכסת מאת האחוזים, ואילו רמה שילשה את מספר תושביה (תוספת של 208.38%).

ב. שימושי הקרקע - סקירה כללית

נתוני הסטטיסטיקות הכפריות מהשנים 1938 ו-1945 מאפשרים לנו לשחזר את שימושי הקרקע ובעיותיהם בששת ישובי המיעוטים של בקעת בית-כרם בתקופת המנדט. ניתן לסווג את המישבצות הקרקעיות של כפרי הבקעה לשלושה סדרי גודל: (א) הכפרים הגדולים בעלי כ-20,000 דונם כל אחד (רמה ומגיד אל-כרום). (ב) הכפרים הבינוניים בעלי 15,000-12,000 דונם (נחף, בענה). (ג) הכפרים הקטנים בעלי כ-8,000 דונם (דיר אל-אסד וסאג'ור), אך חלק ניכר מתוך משבצות הקרקע הוו אדמות בלתי ראויות לעיבוד.

להלן הנתונים לגבי ששת כפרי הבקעה.

שטח אדמה מעובד ב-% מתוך משבצת הקרקע

בענה	דיר אל-אסד	מגיד אל כרום	נחף	סג'ור	רמה
50.8	31.3	40.6	36.2	40.6	46.8

לגבי רמה - הרי שההסבר לכך נעוץ בעובדה, שמישבצתה הקרקעית השתרעה גם במרחב בקעת חנניה, בעלת הקרקעות האלוביאליות המובהקות. בנחף הגיע השטח המעובד לכ-36% מתוך 15,700 דונם. בדיר אל-אסד, שמישבצתה הקרקעית היתה מהקטנות שבבקעה, לא הגיעו השטחים המעובדים ל-32% מהסייה. מסתבר, איפוא, שהפוטנציאל הקרקעי של ישובי הבקעה היה נמוך מלכתחילה, אפילו בהשוואה לממוצע התוך-נפתי בתקופת המנדט. מרחב ההשתרעות הגיאוגרפי הוא שקבע את הפוטנציאל הנמוך. הראייה לכך נראתה בהשוואת שיעורי הקרקעות הראויות לעיבוד בין כפרי הבקעה לבין כפרים אחרים בגליל העליון, כגון יאנוח (19%), בית-ג'ין (25%) וג'ולס (54%). ואילו בכפר יאסיף, שמישבצתו השתרעה במעבר לשפלת החוף, נקבעו 85% מכלל השטח הכולל כראוי-עיבוד. הווה אומר, כפרי בקעת בית-כרם דמו יותר מבחינת משאבי קרקעותיהם לכפרי הגליל העליון ההרריים, להוציא את רמה ובענה. עתודות הקרקע הזעומות יחסית של כפרי הבקעה נבעו משלושה גורמים משולבים: השתרעות בטופוגרפיות הרריות, בשיפועים ניכרים ובמרחבים טרשיים.

תופעה מרכזית בכפרי בקעת בית-כרם התבטאה בתפוצה הנרחבת של המטעים, רובם המכריע מטעי זית*. להוציא את הכפר נחף, הרי שלכל חמשת ישובי הבקעה היו שטחי

* הערת המערכת: פתוח נרחב של מטעים אופייני לכל הישובים באיזור ההררי אשר חלק ניכר מקרקעותיהם אינו ראוי לעיבוד בשל תבליט חריף או טרשיות רבה של שטחם. על מנת להפיק פרנסה ממטע השטח הראוי לעיבוד, אין דרך אחרת אלא להתרכז בגידול שהכנסתו היא המרובה יחסית לשטח, ובלי ספק שהכנסה מן הזית רבה מן ההכנסה מהדגניים - לכל יחידת שטח, כמובן בתנאי שהתנאים האקלימיים והפדולוגיים מאפשרים גידול מטעים. מימצאי המחבר מתאימים למשק בהר, הן בארץ והן באיזורים הרריים רבים בעולם, כאשר הסיבתיות לכך הוסברה בזה.

מטעים נרחבים:

% שטחי המטעים מתוך השטח המעובד

רמה	סג'ור	נחף	מג'ד אל כרום	דיר-אל-אסד	בענה
73.2	41.6	18.1	27.9	50.1	24.8

תופעה זו אומרת דרשני, מה גם שמטעי הזיתים השתרעו לא רק בקרקעות רנדזינה קיר-טונית ובשיפועים מתונים, אלא אף בקרקעות אלוביאליות מובהקות כבבקעת חנניה ובקעת מגד.

בהשוואה לכפרי הבקעה עצמה ובהשוואה לכפרים אחרים בגליל-העליון, כגון יאנוח (33.7%), ג'ולס (14%) ובית-ג'ין (24%) - בלטה כבר בתקופת המנדט התפוצה החריגה של מטעי הכפר רמה בסדר גודל של 73.2% משטחי המעובדים, או 8,340 דונם מתוך 11,388 דונמים מעובדים. ראוי לשים לב לעובדה, שלמעלה מ-2/3 ממטעי רמה השתרעו במרחב בקעתי המתאפיין בשיפועים מתונים ובקרקעות אלוביאליות-קולוביאליות. גם בכך היתה משום תופעה יוצאת דופן, שכן ניצולת קרקעות מעין אלה יועדה לרוב לגידולי שדה למיניהם. גם סאג'ור (41.6%) ודיר-אל-אסד (50.1%) בלטו בשטחי זיתיהם, שתפסו חלק נכבד מאוד מכלל שטחיהם המעובדים, פי שניים לערך מהמוצע הכלל-כפרי לתת-הנפה עכו.

במקביל לכך, תפסו הדגניים שטחים מצומצמים יחסית לממוצע התת-נפתי, להוציא מכלל זה את הכפר נחף (81.9% דגניים מכלל השטח המעובד), שחפף יותר את הנורמה הממוצעת לדגניים (75.1% מהשטח המעובד) בתת-הנפה עכו. ההיקף המצומצם של הדגניים בשטחי העיבוד לימד על החשיבות המועטת שיוחסה לחקלאות השדה עוד בתקופת המנדט. עדות-עקיפין לכך ניתנה על-ידי הפטור הממשלתי ממיסוי שחל על שטחים ניכרים מכלל הדגניים: בדיר-אל-אסד, למשל, השתרעו הדגניים על 49.9% מכלל השטח המעובד, כשהממוצע התת-נפתי עמד, כזכור, על 75.1%. אולם 80.6% משטחי הדגניים של כפר זה היו פטורים לחלוטין ממיסוי בשנת 1938. הוא הדין במג'ד אל-כרום. שיעור הדגניים מהשטח המעובד הכפרי הגיע לערך גבוה למדי - 72.1%, אולם 72.4% משטחי הדגניים היו פטורים מכל מיסוי. פטור גבוה ממיסוי על דגניים ניתן גם בסאג'ור (27.3%). בשני מקרים היתה התופעה הפוכה: (א) ברמה - מקום שם כל שטחי הדגניים חוייבו במיסוי, אולם אחוז הדגניים מכלל השטח המעובד במשבצת הכפרית שבכפר זה היה נמוך באורח בלתי רגיל (16.8% בלבד), וזאת עקב תפוצתם הנרחבת של המטעים. גם בערכים מוחלטים לא הגיעו שטחי הדגניים של רמה ליותר מ-3,048 דונם בשנת 1938, וזאת בהשוואה למג'ד אל-כרום

(5,909 דונם דגניים), או אפילו בהשוואה לכפרים אחרים בגליל העליון, כגון ג'ולס - 6,800 דונם ובית-ג'ין - 8,201 דונם. (ב) בנחף - מקום שם בלטה התופעה החריגה של מיעוט מטעים והיקף ניכר של דגניים (81.9% מהשטח המעובד, היינו 4,654 דונם). במקרה של נחף הצטמצם הפטור מהמיסוי עד ל-10.7% בלבד מכלל שטחי הדגניים, ואין תימה בכך, שכן ענף הדגניים הווה את המרכיב העיקרי בחקלאותו של כפר זה.

מסתבר, איפוא, שלא רק שההיקף הפיסי של שטחי הדגניים ברוב כפרי הבקעה היה נמוך, אלא שרמת היבולים היתה דלה למדי עד ההשלטונות המנדטוריים ויתרו על מיסוי משטחי דגניים ניכרים.

לוח 2: סיכום שימושי הקרקע בשנת 1945

הכפר	סה"כ השטח נטו (דונם) *	השטח המעובד ב-% מהסה"כ	המטעים ב-% מהשטח המעובד	הדגניים ב-% מהשטח המעובד
בענה	14,782	48.45	22.6	77.4
דיר אל-אסד	8,328	31.96	49.6	50.4
מג'יד אל-כרום	17,754	46.66	27.9	72.1
נחף	15,610	36.35	19.2	80.8
סאג'ור	8,165	40.62	41.6	58.4
רמה	23,645	48.16	72.9	27.1

בהשוואת נתוני שימושי הקרקע בין השנים 1938-1945 מתברר, כי לא חלו שינויים משמעותיים. בבענה הצטמצם השטח המעובד ב-1945 ב-2% בהשוואה לשנת 1938, אולם בערכים מוחלטים נוספו כ-1,400 דונם למעגל העיבוד. עובדה זו נבעה מגידול המשבצת הקרקעית של הכפר ב-3,456 דונם בשנת 1945. שטח המטעים עלה גם כן ב-187 דונם ב-1945, אך הוא ירד ב-2.2% מכלל השטח המעובד. בדיר אל-אסד כמעט ולא חלו כל שינויים הן מבחינה יחסית והן מבחינה מוחלטת. התמורות שחלו במג'יד אל-כרום, ואשר התבטאו בעליית שיעורי השטחים המעובדים ב-1945 לעומת 1938, לא היו בעלות משמעות, שכן בערכים מוחלטים לא חלו כל שינויים. סביר יותר לייחס את העלייה כביכול בשטחי העיבוד בשנת 1945 לטעויות במדידת כלל שטח המישובצת הכפרית בשנת 1938, שכן הערך

* סה"כ השטח המעובד והבלתי-ראוי לעיבוד, בלי שטחים בנויים, דרכים וואדיות. המקור לעיבוד: Village Statistics, 1945.

הנתון לשנת 1945 קרוב יותר לנתוני מינהל מקרקעי ישראל משנת 1965, וכל ההפרש ביניהם מצטמצם ל-23 דונם. גם בנחף לא חלו שינויים של ממש במרוצת תקופת המנדט, וכפר זה המשיך להתבלט בחריגותו בכל הנוגע למיעוט שטח המטעים. הוא הדין בסאג'ור וברמה: אין להצביע על תמורות בנות-חשיבות. ברמה נותרה בעינה הערכת השטח הכולל של המשבצת הכפרית ב-1938 וב-1945. ולכן, כל אותם שינויים שבבריירי האחוזים אינם משמעותיים: יותר משנבעו משינויים פיסיים בשטח, היו הם בבחינת טעויות קלות בהערכת שטחי הגידולים.

ג. הדגמת שיחזור המערך של שימושי הקרקע בסאג'ור

כדי להדגים את מערך שימושי הקרקע בתקופת המנדט בחרנו בכפר הדרוזי סאג'ור ונעזרנו במפה כפרית בקנה-מידה 1:10,000, שנמדדה בשנת 1932 ועודכנה למרץ 1943. המשבצת הכוללת של הכפר סווגה ל-10 יחידות שומא, כאשר היחידות מסי' 4-1 משתרעות מדרום לכביש עכו-צפת וכוללות כ-1/3 מכלל שטחי המישבצת. יחידות אלה הועברו להלן למושב שזור, שנוסד באגוסט 1953. עד שנת 1945 השתייכו כל אדמות סאג'ור לפואד סעד, נוצרי שהיגר לקפריסין. בשנה זו נערך הסכם רכישת קרקעות,²⁴ שחולקו ל-45 יחידות בעלות לפי המתכונת הבאה: כל יחידה כללה בממוצע כ-10 דונם זיתים וכ-30 דונם פלחה.²⁵

בשיחזור מערך שימושי הקרקע הסתייענו רבות בפיענוח השמות הערביים שליוו את היחידות למיניהן. תירגמנו וסיווגנו את שמות היחידות לפי נושאים פיסיים ואקלימיים, הידרוגרפיים, בוטניים וחקלאיים וכן לפי ציוני התמצאות ובעלות, להלן הערכנו את דרגות עיבוד השטח שהופיעו במפה הכפרית תוך השוואה עם נתוני המפות הטופו-קדסטוריות (גליונות 180-260, 180-255) וכן עם מפות קרקע של משרד החקלאות.

להלן כמה מהמימצאים הבולטים:

- (א) כל יחידות-השומא וחלקות המישבה היו בחזקת "מפרוז", להוציא קטע מגוש מסי' 19173 (משני עברי כביש הגישה הפנימי לסאג'ור), שנקרא ארדי אל-מירי, והיה בחזקת ווקף (הקדש). פירוש הדבר הוא שבמישבצת המנדטורית של סאג'ור לא היה עיבוד בשיטת מושאע כבר בשנת 1932.
- (ב) כל החלקות ששמן היה ח'ילה (גיא), מרג' (עמק מנוקז), סהל (עמק בלהי-מנוקז) היו בדרגת עיבוד גבוהה כדי 50% לפחות משטח החלקה. לעומת זאת, הרי היחידה שכונתה אל-ג'ורף (הגדה הסחופה, הנגרפת), מזרחית מוואדי חומייד (הוא נחל

רמה), צויינה כמעובדת במטליות כדי 25% משטחה. היתה זו גם חלקה טרשית ששיפועיה עלו על 20%.

(ג) כ-1/3 מהמישבצת הקרקעית הכפרית, שכללה את מתלול צורים על שיפועיו התלולים (יחידת שומא מס' 10 בתחומי הגושים 6-19175), צויינה כמרחב של שיחים ואלונים מפוזרים, וכונתה אל-ערידי' (הנרחב, השטח הרחב) וא-צליב (הקשה, המוצק) כרמז לטרשי המתלול.

(ד) כ-17% מהמישבצת הקרקעית הכוללת שהשתרעו בין הגלעין הישובי של סאג'ור לבין כביש עכו-צפת (שטח שומא מס' 10, גוש 19167) סומנו כחבל מירעה בעל טרשים ושיחים מפוזרים, כשהעיבוד בוצע במטליות על עשירית בלבד מכלל החלקה. חלקה זו כונתה "א-נוקר", שפירושה הנקרות, או המרחב המחורר, בעל הגומות. איזור זה הוגדר על ידינו כקארסט של טירשוניס, ששיפועיו נעו בין 15%-20% באגפו הדרומי. איזור זה, רובו ככולו, הינו מחוץ למעגל העיבוד גם בהווה.

(ה) קיימת שלוש עדויות שמיות על גידולים שאינם קיימים יותר: בגוש 19181, דרומית-מזרחית מהח'לווה של הכפר, היה בעבר מטע תאנים - "תין-אל-קבלי" - שהשתרע על כ-2,000 מ"ר. מפת 1932 מציינת את היחידה כמעובדת במטליות כדי 75% מהשטח, ואילו במפה הטופו-קדסטריט מופיעה היחידה כאיזור טרשי בעל שיפועים בינוניים. 50 מ' צפונה-מערבה מהחלווה הופיעה חלקה שכונתה - "כרם אל-ע'מיק" (הכרם הכהה) מערבית לה השתרעה חלקה נוספת שכונתה "כרם אל-ח'ידיר" (הכרם הירוק). קרוב לוודאי, שבתקופה הטרום-מנדטורית היו אלה שני כרמי גפנים מזנים שונים שנכחדו. השערה זו מתחזקת כיוון שבאותם גבהים של החלקות הללו (650-700 מ') מופיעים כיום כרמי הגפנים העשירים של הכפרים הדרוזיים בית-ג'ין ועין אל-אסד.²⁶

(ו) במפת 1932 הופיעו חלקות, ששמותיהן העידו על ייחודן ההיסטורי, הצורתי, או החקלאי. למשל: במיסעף כביש עכו-צפת וכביש הגישה לכפר, ליד עין-זיתים (עין אל-ע'ינס), הופיעה חלקה שנעקפה על-ידי אותם שני כבישים (ובעבר - דרכים או שבילים), וכינוייה היה "אל-מודוור" (הנעקפת, המסובבת) 80% משטחה בשנת 1932 הוקצו לזיתים. מערך זה לא השתנה גם בשנת 1965, לפי המפה הטופוקדסטריט. בסמוך לחלקה זו צויינה חלקה אחרת בכינוי "אל-חריקי" (איזור השריפה), ומצאנו לכך תימוכין בעדויות שבעל-פה מקרב זקני הכפר. גם זו האחרונה נטועה בזיתים, כאז כן גם עתה. 500 מ' מדרום למיסעף הכבישים - כיום בשטח הבנוי של המושב שזור - הופיעה חלקה שסומנה כבלתי-מעובדת לחלוטין, ושמה היה "אל-חדבי" (הגבנוני, המקומר, הטרשי). לעומת זאת, צויינה חלקה אחרת, שהתאפיינה

בעיבוד של מטליות זעירות ביותר, בכינוי - "א-שובור", היינו הטפחים, או המיקטעים הקטנים. חלקות נוספות שלא היו בעיבוד איזכרו את הצומח-הטבעי שכמעט נכחד ואיננו, כגון - "א-סמאקה", שיח אוג-הבורסקאים (SUMACH), או "א-זקום" (עץ שפריו בוסר).

יש ושמות החלקות הדגימו העדפה חקלאית בתנאי שטח וקרקע דומים: למשל, בגוש מס' 19187, מדרום לכביש עכו-צפת ומשני עברי וואדי זירה (נחל שזור), הפותח במיגזר זה את בקעת בית-כרם. כאן מופיעים כיום מטעי עצי פרי. במפה הכפרית של סאג'ור מ-1932 צויין המרחב הנ"ל כמעובד בשיעור 25%-50% מכלל השטח. שמות החלקות ציינו לעתים טופוגרפיה של גאיות קטנים ושטוחים ("ח'ילה"), כגון "ח'לת א-צראה", או "א-סוהול" (העמקים). במיכלול הזה הופיעה חלקה בשם "ח'לת ראג'ח", היינו הגיא העדיף, ואכן שם השתרע הריכוז הגדול ביותר של המטעים במיכלול הנ"ל.

(ז) בתחום המישבצת הכפרית של סאג'ור בוקעים שני מעיינות: עין עזים (עין ע'נם), נ"צ 1837/2603, ועין שזור (עין סאג'ור), נ"צ 1828/2609. שני המעינות הללו בוקעים בצמתות של דרכים בהווה ושבילים בעבר. בשביל הראשי, המוליך מערבה לעבר הכפר נחף, סומנה חלקה קטנה בשם "עין מועלים" (עין המורה), כ-500 מ' מערבית לח'לווה. במפת 1932 לא נמצא כל סימון של מעיין באתר זה ואף לא במפה הטופו-קדסטריית החדשה. כנגד זאת, באתר שבו אמור היה להופיע המעיין מצוי צומת שבילים ובסמוך לו מיקבץ של גבי-מים. גבים ובורות חפורים מופיעים גם במידרוננו הצפוני של הר כמון ומאוזכרים בשם אחת החלקות - "ג'באב אל-קצבי" - היינו הגבים הקטעים. באורח כללי ניתן ללמוד מכאן על בעיית המים שהיתה חריפה למדי כבר בתקופת המנדט, ונסתייעה חלקית על-ידי חפירת בורות במיסלע הקירטוני האטום. כן ידוע על מעיינות קטנים, ששפיעתם היתה עונחית וקצרה ביותר עקב התנאים הליתולוגיים. קרוב לוודאי, שכמה מהם שפעו באורח כלל-שנתי עוד בשלהי המאה ה-19. כתימוכין להנחה זו ניתן להזכיר את המעיין עין-עאף, מדרום לכפר נחף, שלא קיים יותר כמעין, אולם במאה ה-19 התקיים לידו ובעטיו ישוב דרוזי קטן באותו שם, או בשם דומה.²⁷

בסיכום ביניים ניתן לקבוע, כי תוך הסתייעות בפיענוח מונחים והשוואתם למפות ולנתוני השטח - אפשר לשחזר לא רק נופים פיסיים וחקלאיים מהעבר הקרוב, אלא ניתן גם לעקוב אחרי נתיבי התעבורה, השבילים והחניונים וכן פונקציות אחרות הנגזרות מהמערך הכפרי הכולל. נסתפק בעוד מספר דוגמאות: במקביל לנחל תליל (וואדי עובה), היורד מהמצוק צפונית-מערבית מסאג'ור, הופיעה חלקה בשם "טאלע-נאזל", שפירושה - העולה-יורד. במקרה דנן אין ספק, שזהו קטע מהשביל ההיסטורי שחיבר

את סאג'ור עם הכפר הדרוזי כסרא. בסמוך למיסעף הכביש הפנימי המוליך לסאג'ור הופיעה חלקה, שניטעה ב-80% משטחה בזיתים, וכינוייה היה "אל-מנאח", היינו חניון-הגמלים במובן הכולל של חחנה לשיירות. "התחנה" הנ"ל מוקמה במרחק שווה של 300 מ' מכל צד בין שני המעיינות העיקריים - עין עזים ועין שזור. לפנינו, איפוא, איתור של חניון טרום-מנדטורי, ששימש את אורחות העבר. למרגלות מתלול-צורים, במרחק 350 מ' מהח'לווה, השתרעה חלקה צרה שעובדה בדלילות וכונתה "ציר אל-חרם", היינו מכלאת הצאן האסורה. חלקה זו גבלה במזרחה בעין שזור, ולמלוא אורכה עבר אחד השבילים שטפס צפונה מערבה לעבר הכפר כסרא. מיקום המיכלאה ההיסטורית הנ"ל מתאים לנתוני התעבורה והמים. מערבית ממכלאת צאן זו הופיעה חלקה אחרת - "אבוואב אל-הווא" - שערי הרוח, המרמזת על הרוחות הצפון-מערביות השכיחות במרחב סאג'ור גם בהווה.

ד. סיכום תקופת המנדט ומסקנות

מהנתונים שהוצגו לעיל ניתן להעריך את איפיוני שימושי הקרקע בבקעת בית-כרם בתקופת המנדט כדלקמן:

- (א) השטח המעובד בששת כפרי הבקעה לא עלה על 50% מכלל המישובות הקרקעיות הכפריות. כל המערך החקלאי אופיין בשיטת בעל ובעיבודים במטליות קטנות ובלתי-רצופות, להוציא את אזורי בקעות מגד וחנניה, המצויות בשולי בקעת בית-כרם.
- (ב) השטח שהוגדר כפסול לעיבוד היה גדול יותר מהמוצע של תת-הנפה עכו ב-4 מכפרי הבקעה. היה בכך משום דמיון לישובי הגליל העליון דוקא, כשהרקע לכך הינו פיסי ונעוץ בתופעות טרשיות וקארסטיות-עיליות וכן בשיפועים תלולים של מתלול צורים בעיקר. מכאן גם נבעה המסקנה, שהפוטנציאל הקרקעי של רוב ישובי הבקעה היה זעום כבר בתקופת המנדט יחסית למוצע הכלל-נפתי.
- (ג) כתופעה יוצאת דופן צויינה תפוצתם הנרחבת של המטעים, רובם ככולם זיתים, להוציא את הכפר נחף. הריכוזים הגבוהים ביותר של המטעים השתרעו דוקא בקרקעות אלוביאליות-קולוביאליות, ולא רק בקרקעות קירטוניות ובשיפועים בינוניים. מטעי הזית תפסו, איפוא, מקום מרכזי בכלכלה החקלאית של הכפרים, הן מבחינת המימדים והן מבחינת הקצאת קרקעות העידית המקומיות, וזאת - על חשבון גידולי שדה אחרים. במיסגרת זו בלטה חריגותה של רמה עוד מימי קדם. אולם גם בכפרים קטנים, כסאג'ור וכדיר אל-אסד, תפסו המטעים שטחים הגדולים פי שניים ויותר מכלל השטחים הכפריים המעובדים בהשוואה למוצע התת-נפתי.

(ד) תפוצתם הנרחבת של המטעים, שעיקרם הזיתים, הבליטה את הכפר נחף כיוצא מכלל זה. יש לזכור כי מטעי הזית לא עובדו בשיטת מושאע, אלא היו בבעלות פרטית או חמולתית.²⁸ הואיל ומספר ימי העבודה השנתיים במטעי הזית שבבעל הם מועטים יחסית, לכן התפנה - להערכתנו - כוח עבודה עודף כבר בתקופת המנדט לעיסוקים בלתי-חקלאיים, ואולי אף לעבודות חוץ. הדברים אמורים במיוחד בכפר רמה, ששטח מטעיו היה מהגדולים ביותר בארץ-ישראל המערבית.

(ה) הודגשה עובדת צימצום של שטחי הדגניים בבקעת בית-כרם, להוציא את הכפר נחף. הפטור הגבוה ממיסוי על דגניים, שהוענק לכפריים על-ידי שלטונות המנדט, לימד על שוליותם החקלאית הן מבחינת ההיקף והן מבחינת היבולים.

(ו) לא ניכרו הבדלים משמעותיים בין השנים 1938-1945 מבחינת היקף השטחים המעובדים ושימושי-הקרקע.

(ז) בהדגמה על סאג'ור הוכחה ההעדפה החקלאית של טופוגרפיות מתונות, ובמיוחד עמקים שטוחים וקטנים, תוך הזנחת שיפועים תלולים ואזורים טרשיים. עובדה זו באה לכלל ביטוי בשיעורי כיסוי החלקות על-ידי הגידולים. כן הובאו עדויות לכרמי גפנים ולגידולים אחרים, שרווחו בעבר בסאג'ור, במג'ד אל-כרום וכנראה שגם בשאר כפרי הבקעה. הוכחה השתמרות חלק מהתיפקודים המסורתיים של הכפר הן בשמות החלקות והן בצורתן.

מכאן אנו קובעים, כי קיימת אפשרות לשיחזור המערך התיפקודי של הכפר הערבי בתקופת המנדט לפי מחקר שמי,²⁹ תוך השוואה למפות פיסיות שונות, בתחומים מגוונים ביותר, כגון - זיהוי הגידולים, איתור חניונים, מכלאות צאן, גבי-מים, צמתות שבילים וכדומה. ככל הידוע לנו, הרי שהשימוש הראשוני בשיטה זו, כשהוא מיושם לכפר הערבי בתחילת המאה ה-20, בוצע במאמר שלפנינו.

ביבליוגרפיה והערות

1. לבעיית התחימה הרגיונלית עיין: ע. ישראלי - גישה חבלית למחקר ישובי המיעוטים בבקעת בית כרם. "עיר ואזור", 4/ינואר 1977, ע"ע 47-52.
2. אטלס ישראל 7/II, מפה א'.
3. שם, 7/II, מפה ב' - "מישובי הארץ ורמותיה".
4. שם, 1/V.
5. פרסטר ג. - זיהויים של שרידים צלבניים בדיר אל אסד שבגליל. "טבע וארץ", חוב' ה', י"א, אוגוסט-ספטמבר, 1969, ע"ע 230-231.

6. קרמון, י. דרכי התחבורה בהרי צפת בהתפתחותן ההיסטורית. "מחקרים" ב', ירושלים, תשכ"א, עמ' 69.
7. רייכמן, ש. - התפתחות מערכת התחבורה היבשתית בארץ-ישראל 1920-1947. משרד התחבורה, אגף תיכנון וכלכלה, 1969, ע"ע 5, 7, 15.
8. זיהוי ראשוני - Robinson, E. Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai & Arabia Petraea during the year 1838. London, 1841, p. 79.
9. ילקוט הפרסומים, "רשומות", 1091, תשכ"ד, מאי 1964.
10. פראוסניץ, תיק כרמיאל, אגף העתיקות והמוזיאונים, ירושלים, 1963.
11. אסף מ. - היחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל 1860-1948, "תרבות וחינוך", תל-אביב, 1970. ע"ע 237-38.
12. בן צבי - חבל הדרוזים בישראל. "ארץ-ישראל", ב', ירושלים, תשי"ג, ע"ע 209-201.
13. Fallah, S. - A History of the Druze Settlements in the Palestine during the Ottoman Period in Ma'oz, M. (ed.), Studies on Palestine during the Ottoman period. Magnes & Ben-Zvi, Jerusalem, 1975, pp. 31-48.
14. בן-צבי, שם, שם, ע"ע 209-201.
15. הראל מ. - יאנוח (עבודת גמר), האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1957, ע"ע 6-9.
16. בן צבי, שם, שם, עמ' 207.
17. בן צבי, - שאר ישוב. "יד בן צבי", ירושלים, תשכ"ו, עמ' 112.
18. עין אל אסד אינו מופיע במפות P.E.F., ואף לא במיפקד שומאכר (1887).
19. אסף מ. - הערבים תחת הצלבנים, הממלוכים והתורכים, "דבר" ו"מוסד ביאליק", תל-אביב, תשי"א.
20. בן צבי, י. שם, שם, עמ' 183.
21. בן צבי, י. מסעות בשבילי הארץ ושכנותיה. "המכון להוצאה לאור", ירושלים, 1960, עמ' 79.
22. בן צבי, י. שאר ישוב, "יד בן צבי", ירושלים, תשכ"ו, ע' 112; הראל, יאנוח, שם, ע"ע 1-7.
23. אסף מ. שם, ע' 138; אברמוביץ, ז. גלפט, י. - המשק הערבי בארץ-ישראל ובארצות המזה"ת. "הקיבוץ המאוחד", תל-אביב, תשי"ד, ע"ע 6-7; Government of Palestine - Supplement to Survey of Palestine. Jerusalem, 1947, p. 17.

24. עותק מצוי אצל עבדאללה חייר בכפר אבו-סנאן. מידע זה נמסר לי על-ידי נעים ע'אנם מסאג'ור.
25. המקומיים כינו יחידות אלה כ"פדאנים גדולים" וזוהי חלוקה סכימטית, פדאן רגיל שווה ל-4.2 דונם.
26. השווה לבן צבי - מסעות בשבילי הארץ ושכנותיה, שם (עמ' 79), על כרמי העבר במג'ד אל כרום!
27. השווה לבן צבי - חבל הדרוזים בישראל, שם, עמ' 207, וכן:
Fallah, S. A History of the Druze Settlements, Ibid., p. 33 (map: 'Ayn-'Ath).
28. השווה לרוזנפלד, ה. - הם היו פלחים, "הקיבוץ המאוחד", תל-אביב 1966, ע' 158; הורוביץ, ש. - החקלאות במזרח הערבי, "הקיבוץ המאוחד", תל-אביב 1966, ע"ע 33-34; בר, ג. - מבוא לתולדות היחסים האגרריים במזה"ת, 1800-1970, "הקיבוץ המאוחד", תל-אביב, תשל"ב, ע"ע 69-70.
29. אבי הטכניקה של זיהוי ישובים מתקופת המיקרא ועד לתקופה הערבית דרך הגלגולים הבלשניים והפונטיים היה G. Kampffmeyer, בעיקבותיו הלכו סיריס וארפיאולוגים כגון עלי סמית, פאלמר ורובינסון. עיין באהרונ, י. - ארץ-ישראל בתקופת המיקרא, גיאוגרפיה היסטורית. "מוסד ביאליק", ירושלים, 1962, ע"ע 66-67.

מקורות הלוחות:

30. Barron, J.B. - Palestine, Report & General Abstracts of the Census of 1922, Jerusalem, 1923.
31. Mills, E. - Census of Population 1931, Jerusalem, 1932.
32. Government of Palestine, Office of Statistics - Village Statistics 1945. Jerusalem, 1946.

מפות:

33. Palestine, Department of Surveys - SAJÜR, 1:10,000, Surveyed in 1932 updated to 1943.

הערות המערכת:

- קיימים מספר מאמרים נופסים על בקעת בית הכרם מאת מחבר המאמר:
1. כך הפכה בענה הנוצרית לדיר אל אסד המוסלמית. "טבע וארץ", י"ח/4 מאי-יוני 1976 ע"ע 175-177.
 2. בקעת בית-כרם: נתיב רוחב ישן חדש, "טבע וארץ" י"ט/3, מרץ-אפריל 1977, א"ע 129-122.
 3. תמורות במיתחמי הגלעין של כפרי המיעוטים בגליל המרכזי. "בתקצירי הרצאות" (בעריכת א. שטרן, י. גרדוס) דצמבר 1977, באר שבע, ע"ע 106-101.
 4. מגמות ותמורות במטעי הזיתים בבקעת בית כרם. "מחקרים בגג של ארץ-ישראל", כרך י', 1978 (בהדפסה).